

Natuur, gevoel en rede

De ontdekking van het gelovige volk rond 1800

Peter J.A. Nissen

Jaartallen zijn de kapstokken van het historisch inzicht. Zij zijn, zoals alle kapstokken, instrumenten of hulpmiddelen: niet onmisbaar, maar wel handig. Je kunt je jas ook wel ergens anders kwijt, maar als je hem aan een kapstok kunt ophangen, is dat wel zo gemakkelijk.

Voor ons inzicht in het verleden is het op een zelfde wijze gemakkelijk dat wij bepaalde ontwikkelingen, bepaalde processen kunnen ophangen aan jaartallen. De evenementen die met die jaartallen verbonden zijn, vormen de bouwstenen van de ontwikkelingslijnen op langere termijn: de conjuncturen en structuren, om in de terminologie van Braudel te blijven. Maar bij historische data moeten we er ons wellicht meer dan bij enig ander instrument voor hoeden van het hulpmiddel een doel te maken. Dat laatste, dat wil zeggen een verabsolutering van de jaartallen, dreigt te gebeuren wanneer zij de markeringspunten worden van een al te rigide gehanteerde en al te monomorf opgevatte periodisering van het verleden. Door een dergelijke periodisering wordt ons inzicht in het verleden immers eerder gehinderd dan bevorderd. Wie er strikt van uitgaat dat de Middeleeuwen in 1500 eindigden, kan het oog verliezen enerzijds voor de sterke moderniseringstendenzen die zich vanaf de twaalfde eeuw in de Europese samenleving voordeden en anderzijds voor de doorwerking van uit de Middeleeuwen afkomstige culturele, sociale en politieke vormen tot laat in het Ancien Régime. Afhankelijk van het perspectief waarmee men naar historische ontwikkelingen kijkt, kan men met evenveel kracht van argumenten de stelling verdedigen dat de Middeleeuwen rond 1200 eindigden als men de stelling kan verdedigen dat zij pas rond 1800 eindigden.

Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen

Met dat laatste jaartal zijn we terechtgekomen bij de historische periode die tijdens dit symposium ter ere van Frans Spiertz centraal staat. In de titel of ondertitel van vrijwel alle voordrachten van vandaag komt het jaartal 1800 of een jaartal in de buurt daarvan voor. De schoolboekjes leren ons dat in of rond het jaar 1800 de nieuwe tijd overgaat in de nieuwste tijd of de vroegmoderne periode in de moderne. Maar ook rond het jaar 1800 doet zich het probleem voor dat zich bij andere markeringsjaartallen voordoet en dat ik met een aan de filosoof Karl Jaspers ontleend citaat dat van de 'Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen' zou willen noemen. In de nabijheid van het jaar 1800 is immers een reeks jaartallen te noemen die als kapstok kunnen dienen voor ontwikkelingen die in ons lineaire denken over het verleden op elkaar dienen te volgen, maar die elkaar in werkelijkheid grotendeels blijken te overlappen.

Men zal licht geneigd zijn het jaartal 1800 in verband te brengen met de Verlichting, zoals uiteindelijk ook in de titel van dit symposium ('In de hitte van de Verlichting') is gebeurd. Het jaartal wordt dan vooral gemarkeerd door wat eraan voorafging, en de eerste decennia van de eeuw die erop volgde worden nog gerekend tot de voorafgaande eeuw, de 'lange achttiende eeuw', die dan pas rond 1840 of 1850 ophield. Het is bijvoorbeeld voor het Nederlandse katholicisme inderdaad te verdedigen dat de lange achttiende eeuw pas rond 1840 ten einde kwam en dat pas daarna het moderne volkscatholicisme tot ontplooiing kwam, een katholicisme dat gekenmerkt werd door fenomenen als verzuiling, hiërarchisering en devotionalisering. Pas na 1840 kwam het netwerk van de Aartsbroederschap van de H. Familie tot stand, pas na 1840 werden op grote schaal volksmissies gehouden, pas na 1840 beleefden de nieuwgestichte congregaties van actieve religieuzen hun doorbraak. Pas toen leek de achttiende eeuw echt ten einde te zijn.

Anderen zullen, al dan niet geplaagd door een zeker historisch finalisme, het jaartal 1800 vooral in verband brengen met de nieuwe eeuw die erop volgde en die volgens sommigen ook al eerder begon. Want zoals er inmiddels door de geschiedschrijving een 'lange achttiende eeuw' waart, zo is er natuurlijk ook een 'lange negentiende eeuw', die men doorgaans rond 1780 laat beginnen en in 1914, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, laat eindigen. Rond 1780 laat Raymond Williams zijn boeiende overzicht van de geschiedenis van het cultuurbegrip beginnen, en wel daarom, omdat volgens hem rond dat jaar 1780 "the idea of culture, and the word itself in its general modern uses, came into English thinking".¹ Anderen laten de lange negentiende eeuw liever negen jaar later beginnen, in 1789, het jaar van de Franse Revolutie. En dat gebeurt niet alleen in historische studies die vooral aandacht hebben voor politiek-staatkundige verhoudingen. Ook Hugh McLeod bijvoorbeeld laat zijn boeiende boek over de christelijke religie en zijn sociale achterban van stad en platteland in 1789 beginnen.²

Er zijn, op grond van jaartallen, inderdaad argumenten te vinden om het jaartal 1800 enerzijds vooral in verband te brengen met wat eraan voorafging, met name de Verlichting, en anderzijds met wat erop volgde, met name de Romantiek. Maar waar eindigt de Verlichting en waar begint de Romantiek? De vraag is feitelijk onzinnig, omdat zij lijkt te veronderstellen dat cultuurperiodes zich duidelijk laten afbakenen. Maar zij helpt ons wel om ons het bewustzijn van die 'Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen' aan te scherpen. Enkele voorbeelden mogen het verduidelijken. De meest beroemde definitie van wat Verlichting is - "der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit" -, werd door Immanuel Kant in 1784 in een

¹ R. WILLIAMS: *Culture and society 1780-1950* (Harmondsworth 1975) 11.

² H. McLEOD: *Religion and the people of Western Europe 1789-1970* (Oxford 1981).

bijdrage aan de *Berlinische Monatsschrift* gegeven.³ Maar tien jaar daarvoor al, in 1774, had Johann Wolfgang von Goethe zijn gevoelsroman *Die Leiden des jungen Werthers* laten verschijnen. Nog een voorbeeld van de ongelijktijdigheid van het gelijktijdige: terwijl Kant in 1793 nog *Die Religion innerhalb den Grenzen der blossen Vernunft* plaatste, had Jean-Jacques Rousseau in de 'profession de foi du vicaire Savoyard' in de roman *Émile* uit 1762, dus ruim dertig jaar eerder, al verklaard dat godsdienst bestaat in "le sentiment intérieur des rapports de Dieu avec moi", dus in gevoel.⁴

Ook de jaren onmiddellijk na de eeuwwende laten zien dat de periode rond 1800 niet eenvoudig te karakteriseren valt. In 1801 sloot Napoleon het concordaat met de paus, waarin het katholicisme wel werd erkend als "de religie van de overgrote meerderheid van de Franse burgers", maar waarin de kerk tegelijk moest accepteren dat zij een gerationaliseerde indeling kreeg, met bisdommen waarvan de grenzen gelijk liepen met die van de departementen en met bisschoppen die door het staatshoofd benoemd zouden worden. In 1803 maakte de 'Reichsdeputationshauptschluss' een einde aan de prinsbisdommen in Duitsland, aan de Duitse Rijkskerk en aan het 'Heilige Roomse Rijk der Duitse natie'. Beide regelingen kunnen gelezen worden als - enigszins uitgestelde - politieke vertalingen van het programma van de Verlichting. Maar tussen beide jaren in, in 1802, verscheen dan weer dat merkwaardige boek van François René de Chateaubriand, *Le génie du christianisme ou beautés de la religion chrétienne*, dat de waarheid van het christendom niet wil bewijzen door het verstand van de lezer aan te spreken, maar door zijn gemoed te bewerken, en dat daarmee onmiskenbaar de verwoording vormt van een katholieke Romantiek. De stromingen roepen elkaar op, sterker nog: ze lopen in elkaar over. Het is dan ook geen woordenspel wanneer L.J. Rogier zegt: "De eigenheid van de *Aufklärung* is (...) daarin gelegen, dat zij tegelijk eindfase der Verlichting én incubatietijd van de Romantiek was".⁵

Ontdekking van het gelovige volk

Godsdienst binnen de grenzen van de rede, godsdienst op grond van het sentiment in de natuur, godsdienst op basis van het gevoel van schoonheid: natuur, gevoel en rede, zij lijken op gespannen voet met elkaar te staan. Toch

³ Zie nu I. KANT: *Wat is Verlichting?* (ingel., vert. en geann. door B. Delfgaauw) (Kampen 1988).

⁴ J.J. ROUSSEAU: *Emile of over de opvoeding* (keuze, aant. en inl. van J.-M. Noel, vert. van A. Brassinga) (Meppel 1980); Chr. JACQUET: *La pensée religieuse de Jean-Jacques Rousseau* (Leiden 1975); A. BONETTI: *Antropologia e teologia in Rousseau. La professione di fede del Vicario savoiardo* (Milano 1976).

⁵ L.J. ROGIER: *De kerk in het tijdperk van Verlichting en Revolutie* (= Geschiedenis van de kerk in tien delen 7) (Hilversum/Antwerpen 1964) 32.

hebben de cultuurstromingen rond 1800 die met deze drie begrippen in verband worden gebracht, als het om de religieuze beleving gaat meer met elkaar te maken dan wij wellicht gewend zijn te denken. Zij delen met elkaar namelijk een gemeenschappelijke interesse in het religieuze subject. Zij delen een belangstelling in de vraag naar de dragers van het godsgeloof, een belangstelling in wat ik nu maar even noem 'het gelovige volk'. Die belangstelling richtte zich niet uitsluitend op het individu als drager van godsdienstige inzichten of gevoelens, maar juist ook op de mens in gemeenschap, op sociale groepen, op de collectieve kenmerken van godsdienstigheid.

En precies in het jaar 1800 verscheen een boek dat als een symbolische uitdrukking van de ontluikende belangstelling voor het geloof van het volk beschouwd kan worden. Het is getiteld *Über den Charakter des Landmanns in religiöser Hinsicht* en het wordt wel beschouwd als de eerste proeve van de beoefening van de religieuze volkskunde; "den ersten Versuch einer geschlossenen Religiösen Volkskunde" noemt Klaus Beitzl het.⁶ Auteur van dit te Leipzig gedrukte werk is Friedrich Erdmann August Heydenreich (1763-1847). Heydenreich, zelf afkomstig van het platteland (hij is geboren in Schaaafstädt bij Merseburg), was, na een jaar als luthers predikant in Zeschwitz bij Lützen gewerkt te hebben, sinds 1787 werkzaam te Merseburg, eerst als 'Domdiakon' en sinds 1798 als 'Senior', 'Pastor' en 'Konsistorialrat'.⁷ Hij was een buitengewoon ijverig publicist. Over uiteenlopende onderwerpen uit de pastorale praktijk, maar vooral over de prediking en het onderwijs, schreef hij in tijdschriften als *Journal für Prediger*, *Zeitschrift für Prediger*, *Magazin für christliche Prediger* en *Journal für Veredlung des Schullehrer- und Prediger-Standes*. Zijn artikelen hadden een uitgesproken praktische oriëntatie; zij behandelden bijvoorbeeld de vraag "Wie kann es der Prediger unvermerkt dahinbringen, Gespräche über Religion und Tugend, auch in Zeiten und an Orten, die nicht dazu bestimmt sind, interessant zu machen".⁸ Naast een imposante reeks artikelen liet hij ook meer dan tien boeken en boekjes het licht zien, die gedrukt werden in Leipzig, Halle en Merseburg. Voor een deel waren ook deze boeken op de pastorale en homiletische praktijk gericht, zoals zijn *Abhandlungen über wichtigere Gegenstände der Homiletik, künftigen und angehenden Predigern gewidmet* (1802), voor een deel waren zij voor de liturgische praktijk bestemd, zoals zijn *Communionbuch für Gebildete, zur würdigern Feyer des Abendmahls Jesu* (1807) en zijn *Tägliches Morgen- und Abendgebetbuch* (1809, tweede druk 1820). Naast verhandelingen over de vraag waar een goede predikant en een goede onderwijzer aan moesten voldoen - *Wie viel es auf sich habe, in unsern Tagen Lehrer der Religion zu seyn* (1796) en

⁶ K. BEITZL: *Volks Glaube. Zeugnisse religiöser Volkskunst* (München 1981) 11.

⁷ De bio- en bibliografische gegevens over Heydenreich zijn ontleend aan *Deutsches Biographisches Archiv*, fiche 533, no. 290-304.

⁸ Verschenen in *Journal für Prediger* 43 (1802).

Über gute Landschullehrer (1796) - bracht zijn pen ten slotte preken en fictieve gesprekken voort, gericht op een gevormd publiek: *Reden an gebildetere Jünglinge vor der Feyer des Abendmahls* (1796) en *Unterhaltungen mit gebildeten Frauenzimmern, über die wichtigsten Gegenstände ihres Nachdenkens* (1803).

Ik heb de voorgaande reeks van titels uit het werk van Heydenreich laten horen, omdat zij ons een indruk geven van de context waarin zijn beschrijving van de religiositeit van de plattelandsbevolking is ontstaan. Heydenreich is onmiskenbaar een telg van de Aufklärung. Hij richt zich graag tot 'gebildete Leute', en 'Bildung', scholing en opvoeding, staan centraal in zijn visie op de taak van de predikant en de onderwijzer. De predikant moet een volksopvoeder zijn. Ook de beschrijving van de volksreligiositeit die Heydenreich in 1800 het licht liet zien, stond ten dienst van die opgave van de predikant. De ondertitel moge het verduidelijken: *Ein Beytrag zur Psychologie für alle, welche auf das religiöse Bildungsgeschäft desselben Einfluss haben, vorzüglich für Landprediger*. Heydenreich beschrijft als het ware de uitgangssituatie waarmee predikanten die op het platteland gingen werken rekening moesten houden. En hij beschrijft die situatie vooral als een toestand die gesaneerd moest worden: ook de plattelanders moesten opgevoed, 'gebildet', worden. De eigen religiositeit van het volk was voor Heydenreich nog niet een religiositeit die in haar eigenheid gerespecteerd moest worden of die zelfs, als een soort relict uit betere, onbedorven tijden, beschermd en in stand gehouden moest worden. Het was veeleer een religiositeit die bewerkt, verbeterd, opgevoed en op een hoger niveau gebracht moest worden.

Desalniettemin blijft Heydenreichs geschrift uit 1800 een eerste getuigenis van een groeiend besef dat er sociale diversiteit in de religiositeit bestaat en dat het volk drager is van eigen vormen van godsdienstigheid. Aan de ontdekking van het volk als drager van een eigen religiositeit is de ontdekking vooraf gegaan van het volk als drager van eigen culturele tradities, het volk als subject van een eigen leefstijl, van eigen gedragspatronen en eigen cultuuruitingen. Deze ontdekking van het volk is er een van de achttiende eeuw en zij is een vrucht van de Aufklärung. Onder volk wordt dan vooral begrepen de boerenbevolking van het platteland en de ambachtslieden en lagere sociale groepen in de steden.

Dat wordt duidelijk uit het feit dat de cultuur van het volk wordt afgezet tegen de cultuuruitingen van het hof en de 'voornamen standen' en tegen die van de geestelijkheid en de geleerden. Dat gebeurt bijvoorbeeld in de allereerste Duitstalige publicatie waarin het woord 'Volkskunde' wordt gebruikt. Die publicatie is een artikel uit 1782 in het te Hamburg verschijnende tijdschrift *Der Reisende*, onmiskenbaar een verlicht 'Bildungszeitschrift'. In dat tijdschrift was uit een kloosterkroniek een en ander meegedeeld over een meefest in Schwaben. De anonieme excerptist voegde aan zijn mededeling de volgende beschouwing toe: "Das lehrreiche Buch, aus dem wir gegenwärtig ausziehn, bezieht sich sonst bloss auf den Geistlichen Stand und die gelehrte Erziehung. Das wenige, was zur Volks-Kunde darein verwebt ist, würde also für die meisten Leser, die weder Geistliche sind noch studieren, gleichsam

verloren sein, wenn *der Reisende* es nicht auflöse. Bei dieser Veranlassung bitten wir aber auch alle, denen Volks-Kunde wenigstens ebenso sehr am Herzen liegt, als Kenntnis der Höfe und vornehmen Stände (...), sie wollen solche Volks-Feste nicht vernachlässigen".⁹ Volkscultuur is dus niet-clericaal, niet-geleerd, niet-aristocratisch en niet-patricisch. En datzelfde kan gezegd worden 'über den Charakter des Landmanns in religiöser Hinsicht', om de titel van Heydenreich nog eens aan te halen.

De ontdekking van de religiositeit van de 'Landmann' werd voorafgegaan door de ontdekking van de 'Landmann' als zodanig, de religieuze volkskunde werd voorafgegaan door de volkskunde. Wat tegen het einde van de achttiende eeuw ook daadwerkelijk volkskunde werd genoemd, had een sterk statistisch-descriptief karakter. Josef Mader, hoogleraar in 'Reichsgeschichte und Staatenkunde' te Praag, gebruikte de term voor het eerst als aanduiding voor een wetenschappelijke discipline in zijn *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen* uit 1787. Hij verstond onder volkskunde een beschrijving van aantal, eigenschappen en handelingen van de bevolking van een bepaald gebied, hun huiselijk en maatschappelijk leven, hun denk- en leefwijze, hun ambachten, zeden en gebruiken en ook hun godsdienstigheid.¹⁰

Deze beschrijving had een tweeledige functie: zij was instrument voor de politiek-bestuurlijke beheersbaarheid van de onderdanen in het tijdperk van het absolutisme en zij moest de uitgangssituatie beschrijven voor het verlichte programma van volksopvoeding. Aan de vaak nauwgezette beschrijvingen van de cultuur en levensomstandigheden van het volk die ons uit het eind van de achttiende eeuw zijn overgeleverd, hetzij in de vorm van statistische overzichten, hetzij in de vorm van (doorgaans fictieve) reisbrieven, liggen niet alleen nieuwsgierigheid en weetgierigheid ten grondslag, maar vooral ook de behoefte om het volk, de onderdanen, goed te kennen opdat zij ook goed geregeerd kunnen worden. "Man wollte", zo schrijven Ingeborg Weber-Kellermann en Andreas Bimmer in hun wetenschapsgeschiedenis van de volkskunde, "die Regierungsfähigkeit dieser Untertanen kennenlernen und Nachrichten für die Verwaltung gewinnen. Man wollte überprüfen, wie sie in das Gefüge der Machthierarchie einzuordnen seien".¹¹ De achttiende-eeuwse volkskunde beschreef dus niet een volkscultuur die gekoesterd en beschermd moest worden, maar een cultuur die beheerst en opgevoed moest worden.

Beheersing was inderdaad een belangrijk aspect van de achttiende-eeuwse omgang met het volk en zijn cultuur. De opvoeding van het volk stond niet in dienst van zijn bevrijding uit de bevoogding door kerkelijke en maatschap-

⁹ U. KUTTER: Volks-Kunde. Ein Beleg von 1782, in *Zeitschrift für Volkskunde* 74 (1978) 161-166.

¹⁰ I. WEBER-KELLERMANN & A.C. BIMMER: *Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie. Eine Wissenschaftsgeschichte* (Stuttgart 1985) 7 en 15.

¹¹ IDEM, 10.

pelijke structuren, maar juist in dienst van de stabilisering van die structuren. Dat is de paradox van de Verlichting, waarop Richard van Dülmen onlangs, in het derde deel van zijn prachtige *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*, heeft gewezen. Ofschoon het verlichtingsprogramma van bevrijding uit onmondigheid zich in beginsel tot alle mensen richtte, bereikte het uiteindelijk alleen een betrekkelijk kleine burgerlijke elite. En zo "wurde die Vernunft zum Instrument der Herrschaft", aldus Richard van Dülmen, en "schuf die Aufklärung mit dem Wissen auch eine neue Macht zur Instrumentalisierung des Menschen".¹² Bezien vanuit dit streven naar beheersing en disciplinering blijkt de Verlichting tenslotte, wellicht nolens volens, een van de meest effectieve etappes te zijn geweest in het proces dat Robert Muchembled, op grond van Franse bronnen, heeft beschreven als dat van "l'invention de l'homme moderne", de uitvinding - of liever constructie - van de moderne mens, de beschaafde staatsburger, die vol vertrouwen de negentiende eeuw binnenstapte.¹³

Volksovoeding en pastoraat

Het verlichte achttiende-eeuwse programma van beheersing en opvoeding van het volk vond in het laatste kwart van die eeuw, met name in het Duitstalige deel van Europa, een kerkelijke vertaling in het streven van de protestantse en de katholieke Verlichting. De katholieke variant, de 'katholische Aufklärung', leent er zich het beste toe om de inzet van het kerkelijk verlichtingsprogramma te verduidelijken, omdat het streven daarin namelijk het meest geprononceerd naar voren komt.¹⁴ Dat is een gevolg van het feit dat het samengaan van Verlichting en protestantisme in het achttiende-eeuwse Duitsland, in tegenstelling tot in het katholicisme, iets van vanzelfsprekendheid had, ondanks het tegenoffensief van het piëtisme en de lutherse orthodoxie. Richard van Dülmen wijt die vanzelfsprekendheid vooral aan het feit dat Verlichting en protestantisme dezelfde dragers hadden (de grote verlichte denkers waren ofwel zelf theoloog en predikant ofwel minstens predikantszoon) en aan het feit dat zij beide gericht waren op het geschreven woord.¹⁵ Geheel overtuigend vind ik deze verklaring niet, maar dat neemt niet het gegeven weg dat het

¹² R. VAN DÜLMEN: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit, III: Religion, Magie, Aufklärung 16.-18. Jahrhundert* (München 1994) 261-267, citaat 266.

¹³ R. MUCHEMBLED: *L'invention de l'homme moderne: sensibilités, moeurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime* (Paris 1988), vertaald als: *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie* (Amsterdam 1991).

¹⁴ H. KLUETING (Hrsg.): *Katholische Aufklärung - Aufklärung im katholischen Deutschland* (Hamburg 1993). Zie vooral de 'Auswahlbibliographie', 411-425.

¹⁵ VAN DÜLMEN: *Kultur und Alltag* 142.

programma van de Verlichting in het katholicisme in het laatste kwart van de achttiende eeuw plotselinger en pregnanter doorbrak dan in het protestantisme, waarmee de Verlichting in de voorafgaande decennia min of meer vergroei was geraakt.

In het streven van de 'katholische Aufklärung' trad een belangstelling voor het volk naar voren die strookt met de eerder besproken verlichte ontdekking van het volk in de achttiende eeuw. Ook de 'katholische Aufklärung' ontdekte het volk als drager van eigen vormen en tradities van religiositeit, eigen vanuit het waarnemingsperspectief van de theoloog, de kerkleider en de pastor, eigen derhalve vanuit het perspectief van een gevormde en over macht beschikkende kerkelijke elite. Voor deze elite gold het volk - het kerkvolk - primair als een te disciplineren en op te voeden categorie. Het middel daartoe was het pastoraat, met inbegrip van de verkondiging en de liturgie. Op theoretisch niveau reflecteerde de kerkelijke elite over dit middel van disciplineren en opvoeding in de nieuwe wetenschap van de pastoraaltheologie.

De invoering van de pastoraaltheologie in het opleidingscurriculum van katholieke theologen en pastores was een gevolg van de 'Studienordnung' die de benedictijnenabt Franz Stephan Rautenstrauch in 1775 op verzoek van keizerin Maria-Theresia opstelde ten behoeve van de theologische faculteit van de universiteit van Wenen en die al spoedig een voorbeeldkarakter kreeg voor vrijwel alle katholieke theologische faculteiten in de Duitstalige wereld, met name ook in de Zuidoostelijke prinsbisdommen.¹⁶ Rautenstrauchs plan voorzag in acht leerstoelen aan de theologische faculteit, namelijk voor de vakken Oude Testament, Nieuwe Testament, patrologie, dogmatiek (met inbegrip van de apologetiek), moraaltheologie, kerkelijk recht, kerkgeschiedenis en pastoraaltheologie. De twee laatstgenoemde vakken, kerkgeschiedenis en pastoraaltheologie, waren nieuw aan de katholieke theologische faculteiten, waarbij er voor kerkgeschiedenis op gewezen moet worden dat het vak al ruim een eeuw als een zelfstandige leerstoel een vertrouwde plaats had aan de protestantse faculteiten in Duitsland. Achter het hele plan van Rautenstrauch stak een praktisch-pastorale opzet in verlichte zin. Rautenstrauch stelde in zijn *Entwurf zur Einrichtung der theologischen Studien* nadrukkelijk dat de theologiesstudent tot een 'Lehrer des Volks' gevormd moest worden. De theologie moest dan ook 'populär' zijn, dat wil zeggen ze moest afgestemd zijn op het volk dat ontvanger van de boodschap van de theoloog en de pastor was.

Dit concept van de pastoraaltheologie als een 'populaire theologie' werkte door in de opvattingen van de eerste generatie bekleeders van de nieuwe leerstoelen in dit vak en zelfs in de naamgeving van het vak. De theologische faculteit van Mainz bijvoorbeeld kende sinds 1788 een leerstoel in de 'Popu-

¹⁶ J. MÜLLER: Der pastoraltheologisch-didaktische Ansatz in Franz Stephan Rautenstrauchs 'Entwurf einer Einrichtung der theologischen Schulen' (Wien 1969); F. KLOSTERMANN & J. MÜLLER (Hrsg.): *Pastoraltheologie: ein entscheidender Teil der Josephinischen Studienreform. Ein Beitrag zur Geschichte der praktischen Theologie* (Wien-Freiburg-Basel 1979).

lartheologie', bekleed door de gewezen capucijn Norbert Nimis.¹⁷ En Johann Michael Sailer, van 1784 tot 1794 hoogleraar in de pastoraaltheologie en de ethiek te Dillingen, opende zijn eerste handboek voor het vak uit 1788 met een definitie van de pastoraaltheologie als 'Volkstheologie'.¹⁸ Hij bedoelde daarmee geenszins dat het volk subject van deze theologie moest zijn; het was juist object en recipiënt ervan. En daarvoor was het nodig dat de theologie, aldus ook Sailer, 'populär' was, dat wil zeggen "angemessen der Denk-, Gedächtnis-, Einbildungs- und Willenskraft des Volkes". Daarom was 'Volkskenntnis', dus kennis van het volk, voor Sailer een even belangrijke bron voor de pastor en de predikant als de Heilige Schrift, de studie van de natuur en het gebruik van een welvoorzene bibliotheek.¹⁹ Tegen de achtergrond van de behoefte aan 'Volkskenntnis' bij katholieke en protestantse pastoraaltheologen moeten we ook het eerder besproken werkje van Heydenreich uit het jaar 1800 zien.

Het toonaangevende handboek voor de pastoraaltheologie werd - en bleef tot 1812 - de *Leitfaden* uit 1784 van de Weense theoloog Franz Giftschütz, sinds 1778 tot zijn dood in 1788 de eerste bekleeder van de eerste leerstoel in de pastoraaltheologie.²⁰ Uit Giftschütz' handboek komt onomwonden naar voren dat de pastor een volksopvoeder moet zijn en bovendien een staatsdienaar. Het pastoraat diende het algemeen welzijn, en tot dat algemeen welzijn werden de 'wahre Ruhe und Glückseligkeit' die de pastor het volk moest aanleren, geacht in hoge mate bij te dragen.²¹ Het hoofddaccent in de prediking diende dan ook te liggen bij het aanleren van mores, van de plichten van een christen en van regels voor het leven. "Moral", aldus Giftschütz, "ist der Hauptinhalt der Bibel".²²

Een zelfde concentratie in het pastoraat op onderrichting en moraal is aanwezig in het zogenaamde *Emser Reformdekret*, het resultaat van een beraadslaging in 1786 van vier Duitse aartsbisschoppen, namelijk die van Keulen, Trier, Mainz en Salzburg. In de liturgie moesten volgens dit decreet eenvoud en stichting voorop staan. De kerkmuziek moest plaats maken voor Duitstalige kerkliederen en de preek kwam centraal te staan in de eredienst. In plaats

¹⁷ B. MEIER: *Die Kirche der wahren Christen. Johann Michael Sailers Kirchenverständnis zwischen Unmittelbarkeit und Vermittlung* (Stuttgart-Berlin-Köln 1990) 163, noot 260.

¹⁸ MEIER: *Kirche der wahren Christen* 166.

¹⁹ MEIER: *Kirche der wahren Christen* 164.

²⁰ G. PIRICH: *Franz Giftschütz* (Würzburg 1992).

²¹ K. BAUMGARTNER: *Der Wandel des Priesterbildes zwischen dem Konzil von Trient und dem II. Vatikanischen Konzil* (München 1978) 11.

²² E. HEGEL: *Die katholische Kirche Deutschlands unter dem Einfluss der Aufklärung des 18. Jahrhunderts* (Opladen 1975) 19.

van lofliederen op heiligen af te steken moest de voorganger preken uitspreken "in einer reinen Moral". En de onderwijzing van het volk, die gestalte kreeg in de zondagse preek en de catechese, werd door het *Emser Reformdekret* als "Hauptstück der Seelsorge" betiteld.²³ Ook hier werd dus de pastor tot volksoepvoeder gemaakt.

Over de voorstellen uit de wereld van de 'katholische Aufklärung' tot hervorming van de liturgie is al het nodige geschreven.²⁴ Het gebruik van de volkstaal naast het Latijn werd bepleit en er verschenen Duitstalige missalen, ritualia, liedboeken en zelfs een Duitstalig brevier. De kolommen van het *Pastoralarchiv*, het tijdschrift dat 23 jaar lang geredigeerd werd door Ignaz Heinrich von Wessenberg, de verlichte vicaris-generaal van Konstanz, werden gevuld met praktische beschouwingen over de mogelijkheden om de liturgie dichter bij het volk te brengen.²⁵ Een markant voorbeeld van de verlichte liturgiehervorming is het liedboek *Lieder zum katholischen Gottesdienste* uit 1781, samengesteld door Franz Berg, professor in de kerkgeschiedenis te Würzburg. Het bevat 58 moraliserend-didactische liederen, die zelfs voorzien zijn van voetnoten (de inleiding van de auteur maakt helaas niet duidelijk of de voetnoten ook gezongen moesten worden...)²⁶

Het lijkt mij van belang dat wij deze voorstellen voor de hervorming van de liturgie niet beoordelen vanuit romantische of post-romantische maatstaven. De voorstellen kwamen zeker bij de eerste generatie van 'katholische Aufklärer' niet voort uit een hoge waardering van het volk als drager van een eigen religiositeit, maar juist uit een minachting van de religiositeit van het volk. Franz Berg laat zich daar in de inleiding op zijn liedboek onomwonden over uit. Het volk heeft, zo meent hij, weinig 'Denkfähigkeit': "ich traue demselben so wenig davon zu, dass ich zweifle, ob unsere deutschen Vorfahren, da sie noch in ihren Wäldern wohnten, weniger davon inne hatten, als der grosse Theil unseres Volkes, der sich mit dem Felbaue und gemeinen mechanischen Künsten nähret, oder bettelt".²⁷ Het volk moet door middel van de liturgie juist opgevoed worden. "Der Gottesdienst als Mittel der Erbauung und Erweckung sittlicher Gesinnung, die Liturgie als Vehikel der Moral!", zo vatte Eduard Hegel, de kenner bij uitstek van de 'katholische

²³ HEGEL: *Katholische Kirche Deutschlands* 17-18.

²⁴ A. MAYER: Liturgie, Aufklärung und Klassizismus, in *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 9 (1929) 67-127; A. VIERBACH: *Die liturgischen Anschauungen des Vitus Anton Winter. Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung* (München 1929).

²⁵ K. KABUS: *Ignaz Heinrich von Wessenbergs geistige Gestalt im Lichte seines Kirchenbegriffs. Eine Studie zur Aufklärung im katholischen Deutschland* (Köln 1963).

²⁶ B. GOY: *Aufklärung und Volksfrömmigkeit in den Bistümern Würzburg und Bamberg* (Würzburg 1969) 259-262.

²⁷ GOY: *Aufklärung und Volksfrömmigkeit* 260.

Aufklärung' het liturgisch streven van de katholieke Verlichting samen.²⁸

Door te waarschuwen voor een beoordeling vanuit romantische of post-romantische maatstaven heb ik hierboven al gezinspeeld op een ingrijpende verandering die zich in het begin van de negentiende eeuw ging voltrekken in de waardering van het volk als drager van een eigen cultuur en een eigen religiositeit. Deze verandering is korthedshalve aan te duiden als een omslag van minachting naar respect. In het begin van de negentiende eeuw was de cultuur van het volk niet meer enkel een te beheersen en te disciplineren cultuur, maar ook een cultuur die in haar eigenheid positief gewaardeerd en zelfs bewonderd gaat worden.²⁹ Van grote invloed op deze omslag is het denken geweest van Johann Gottfried Herder, bij wie het volk tot een bovenindividuele persoonlijkheid wordt, een grootheid met een eigen ziel en met een scheppend vermogen. De genoemde omslag heeft aanleiding gegeven tot uiteenlopende maar tegelijk ook met elkaar samenhangende ontwikkelingen in de negentiende eeuw, zoals tot de Hegeliaanse speculatie over het begrip 'Volkgeist', tot het ontstaan van de sociologie, tot de ontwikkeling van het nationalisme,³⁰ tot de beoefening van de romantische volkskunde en tenslotte ook tot de opkomst van het volkskatholicisme met zijn positieve waardering van de veelal volkse en regionale uitingsvormen van religiositeit die men in de achttiende eeuw nog ijverig hoopte op te heffen.³¹ Maar eer het zover is, zijn reeds enkele decennia van de negentiende eeuw verstreken en heeft de hitte van de Verlichting plaats gemaakt voor andere warmtebronnen.

²⁸ HEGEL: *Katholische Kirche Deutschlands* 18.

²⁹ WEBER-KELLERMANN & BIMMER: *Einführung in die Volkskunde* 17-33.

³⁰ G.A. WELLS: *Herder and after. A study in the development of sociology* ('s-Gravenhage 1959).

³¹ P. NISSEN: Confessionele identiteit en regionale eigenheid. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving, in C. VAN DER BORG, A. HERMANS & H. JACOBS (red.): *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 155-172, met name 163-165.

Summary

Around 1800 both the late Enlightenment and early Romanticism influenced the definition of religion: religion within the boundaries of reason; religion based on a natural sentiment or on the experience of beauty. All these definitions of religion showed a common interest in the subjects of religion: the faithful. An example of this discovery of the faithful was Friedrich Heydenreich's book *Ueber den Charakter des Landmannes in religiöser Hinsicht* (1800). The 'common people' were discovered as exponents of a characteristic kind of religious behaviour, just as early folklore studies in the late 18th century had discovered the people as exponents of 'popular culture' (*Volkskultur*). This newly discovered popular religion was not yet respected in its own right, but was mainly seen as in need of discipline and education. The pre-eminent means to achieve this, was pastoral care, as is reflected in the first handbooks of pastoral or 'popular' theology. In this pedagogic approach of popular religion liturgy was mainly seen as a vehicle for moral education. Only later in the 19th century a more respectful approach of popular religion gained ground.

Peter Nissen (1957) is universitair docent kerkgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en bijzonder hoogleraar "Cultuur in Brabant" aan de Katholieke Universiteit Brabant.

Correspondentie-adres: Zevende Buitenpepers 5, 5231 GA 's-Hertogenbosch.